

Особливості формування аграрного сектора економіки України в процесі трансформації національної моделі господарства

Кірдан О.П., к.е.н., доцент

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Аналіз процесу формування економічних систем окремих країн дає підстави стверджувати, що нарощення сільськогосподарського виробництва часто відігравало важливу роль «локомотиву» у забезпеченні розвитку всієї економіки. Сільське господарство було рушійною силою, яка спричинила розвиток несільськогосподарських секторів і сприяла підвищенню загального рівня добробуту населення. Економічне зростання, що брало початок із сільського господарства, забезпечило досить вагомий внесок у подолання бідності та виведення низки країн у промислово розвинені.

У наукових працях відомих українських науковців: О. М. Бородіної, В. М. Гейця, С. М. Кваші, Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, І. В. Прокопи, П. Т. Саблука та ін. схарактеризовано окремі складники даної проблеми. Однак, потребують наукового обґрунтування та аналізу особливості формування аграрного сектора економіки України на сучасному етапі трансформації національної моделі господарства.

Трансформаційні перетворення економіки України забезпечили перехід до економічних відносин ринкового типу і перебудову суспільно-політичного устрою. У зв'язку з цим попередні механізми функціонування сільського господарства та його організаційна структура зазнали істотних змін, що позначилось на аграрному розвитку. У 1990-ті рр., в умовах економічної нестабільності, перманентних трансформацій і криз, валова продукція сільського господарства скоротилася майже удвічі. Після 2000 р. почалося певне відродження аграрного сектора, характер і перебіг якого формували різні чинники, зокрема, інституційна і фінансова підтримка сільськогосподарських підприємств, створених на засадах приватної власності, запровадження

фіксованого сільськогосподарського податку тощо, а також лобістські впливи різних бізнесових і політичних груп. Для вирішення завдань, визначених Стратегією розвитку аграрного сектора «3+5»¹, Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року², Концепцією Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року³ вкрай необхідним стає визначення економічних наслідків від виробництва сільськогосподарської продукції для трьох основних гравців, а саме: держави, сільськогосподарських (орендарів, інвесторів), безпосередніх власників земельних наділів.

У новітній історії становлення сучасної системи аграрних трансформацій в Україні науковцями виокремлено два етапи: перший 1991–1999 рр.; другий – після 2000 р.

Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, у якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку⁴.

Значна частина корпоративного сектора представлена потужними горизонтально та вертикально інтегрованими структурами, що мають в земельних банках сотні тисяч гектарів сільськогосподарських земель, високий рівень капіталізації і централізовано кероване сільськогосподарське керівництво.

---

¹ Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5» // <http://minagro.gov.ua/node/21439>

² Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-p>

³ Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248907971>

⁴ Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М. В., Зубець М. В., Саблук П. Т. та ін.]; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.

Частково це пов'язане з активною державною підтримкою такого курсу розвитку аграрного сектора, який домінував у радянський період, коли основними виробниками продовольства були великі колгоспи і радгоспи. Незважаючи на динамічність зміни політичних еліт в Україні після набуття незалежності, уряди завжди орієнтувалися на підтримку розвитку великого бізнесу в сільському господарстві. Продовольчу безпеку в Україні пов'язують не із сільськогосподарським виробництвом, що базується на сімейних бізнес-моделях, як у розвинених країнах світу, а на приватних багатоземельних структурах. Вважається, що тільки великі підприємства, контролюючи тисячі гектарів землі, здатні виробити необхідні обсяги продукції, залучити інвестиції, забезпечити високу продуктивність, нарощувати експортний потенціал країни. Таким чином, реформування аграрного сектора, орієнтоване на залучення у сільське господарство реального інвестора, обернулося для села формуванням у середині 2000-х років нового корпоративного аграрного устрою.

З погляду вітчизняного науковця Т. М. Чурилової⁵, корпоративний аграрний устрій – це специфічний порядок організації великомаштабного аграрного виробництва на основі концентрації землі, горизонтальної і вертикальної інтеграції виробництва у агрохолдингах.

Аналіз досліджень Ю. О. Лупенка, М. Ф. Кропивка⁶, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка⁷ та ін. дозволив дійти висновку, що агрохолдинг – організаційно-правова форма ведення бізнесу на централізованій основі материнською компанією, що одноосібно управляє діяльністю інших

---

⁵ Чурилова, Т.М. До питання про аграрний устрій України [Текст] / Т.М. Чурилова // матеріали міжнародної конференції, присвяченої 20-річчю створення факультету землевпорядкування, 23-24 вер. 2016 р., Київ, Україна / Національний університет біоресурсів і природокористування України. – Київ, 2016. – 236 с.

⁶ Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю. О. Лупенко, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – № 7. – С. 5-21

⁷ Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 26-38.

Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – [2-е вид., переробл. і доповн.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 218 с.

підприємств, що входять до складу холдингу, за допомогою належного їй контрольного (холдингового) пакету акцій.

Агрохолдинги у сільському господарстві діють виключно як бізнесові структури, головна мета котрих полягає в примноженні власного капіталу за рахунок прибутків і надприбутків у вигляді ренти. Використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, агрохолдинги активно залучають капітал різними способами, у тому числі за допомогою випуску і розміщення акцій на фондових біржах за кордоном. Поряд із класичними агрохолдингами, корпоративний сектор представляють також інші великі оператори аграрного ринку, які працюють в промисловості, торгівлі, банківській сфері, орендуючи при цьому великі масиви сільськогосподарських земель для власного виробництва комерційної, експертно привабливої сільськогосподарської продукції.

У період 2004–2008 рр. процеси створення великих холдингів, що мали 50–100 тис. га землі, здійснювалися гігантськими темпами. Сформоване «аграрне лобі» робило ставку на швидке скасування мораторію і легалізацію власності на захоплені земельні масиви. Проте пролонгація мораторію і фінансова криза 2008 р. обернулися істотними втратами для власників агрохолдингових компаній. Продовження мораторію на купівлю-продаж землі викликало зростання витрат на утримання набутих земель і виплати орендної плати не тільки за оброблювані землі, а й за необроблювані. Легко сформований раніше земельний банк у 100 тис. га щорічно вимагав вилучення кількох мільйонів доларів на сплату оренди. Очікування на швидке відкриття ринку шляхом лобіювання зняття мораторію на купівлю-продаж землі не справилися, що змусило власників та орендарів великих земельних масивів у період кризи шукати шляхи для мінімізації збитків. Якщо в докризові часи інвестори були готові сплачувати мільйони за оренду землі, розраховуючи на швидке відкриття ринку, то на початку кризи почали частинами збувати підконтрольні землі. Певна частка земельних активів була продана нижче від

тієї ціни, за якою вони купувалися напередодні кризи: нарощування земельних банків тимчасово припинилося.

Разом із тим фінансова криза сприяла перегрупуванню стратегічних інвесторів, що спрямували свої інтереси в агропродовольчий сектор, який перебуває у вигіднішому становищі, ніж інші сектори економіки. Понад те, загострення світової продовольчої проблеми та зростання світових цін на продовольство, а також невикористаний потенціал українського сільського господарства закріплює його привабливість для «великого капіталу».

Розвиток агрохолдингів супроводжується постійним нарощенням їхньої капіталізації. Процес капіталізації відбувається не тільки перетворенням частини прибутку підприємства у додатковий капітал, а й шляхом залучення коштів інвесторів через емісію акцій і розміщення їх на фондових біржах провідних країн світу. Розміщення акцій здійснюється через механізми IPO (первинна публічна пропозиція) та приватного розміщення. Корпоративний сектор значно краще забезпечений основними та оборотними засобами для виробництва порівняно з іншими сільгоспвиробниками.

Економічна діяльність агрохолдингів орієнтована на отримання прибутку і ренти, яка є формою надприбутку, що виникає внаслідок використання обмежених різноякісних ресурсів. Ураховуючи те, що великі агропромислові формування мають вихід на зовнішні ринки, вони отримують можливість збільшувати рентні прибутки внаслідок нижчого, ніж у розвинених країнах, рівня життя українських селян. Джерелом «глобальної» ренти є відмінності у національних умовах виробництва продукції, системах державного регулювання господарської діяльності тощо.

Диференційна рента I роду в землеробстві виникає внаслідок відмінностей земельних ділянок за їхньою родючістю та місцем розміщення. В глобальному вимірі головну роль відіграє ринкова ціна та величина орендної плати за земельні угіддя в тій чи іншій країні.

Наступним видом ренти, котру привласнюють українські агропромислові компанії, є організаційна квазірента – надприбуток, який одержується за

рахунок використання більш ефективних методів організації та кооперації виробництва.

За даними публічних річних звітів агрохолдингів значна частина виробленої продукції перерозподіляється за собівартістю всередині агропромислового формування для її подальшої переробки, а надлишок сировини та готова продукція реалізуються на ринку, чим створюється підґрунтя для появи диференційної ренти III роду як наддоходу, який має міжпродуктивний характер. Винятком є підприємства-зернотрейдери, які займаються переважно закупівлею готової сировини з метою її подальшої переробки та реалізації на світових оптових аграрних ринках.

Ще одним аспектом діяльності агропромислових формувань є максимізація транспортної ренти. Цей вид надприбутку утворюється завдяки дії двох головних факторів – монополії транспортних коридорів і мінімізації трансакційних витрат. Для цього вертикально інтегровані компанії залучають до свого складу транспортні підприємства, що займаються організацією перевезень та пошуком значно вигідніших каналів збуту продукції. Наприклад, ТОВ СП «Нібулон» має в своєму розпорядженні власний флот, мережу припортових і річкових терміналів, ТОВ «Кернел» – власний портовий зерновий термінал в Іллічівську, НВФ ТОВ «Сінтал-Д» – п'ять портових терміналів, ТОВ «Лотуре-агро», ТОВ «Украгроком», ТОВ «Рамбурс-Трайгон» – власні трендингові компанії.

Для мінімізації трансакційних витрат великі підприємства і трансакційні корпорації відкривають філії та представництва в країнах-імпортерах, одночасно користуючись пільгами митного оподаткування внутрішньофірмових перевезень. Іншим проявом отримання цього квазідоходу є процес поглинання агрохолдингів більш великими агрохолдингами, що дозволяє зекономити значну частину коштів на розвиток бізнесу, укладання договорів оренди, оформлення документації, створення брендів тощо.

Істотний вплив на швидкий розвиток агрохолдингів в Україні має політична рента – наддохід, джерелом якого є урядові пільги, дотації тощо,

отримані внаслідок лобіювання інтересів компанії. Цей вид ренти практично не піддається обрахунку, бо неможливо точно визначити вплив конкретного посадовця на розвиток окремого агрохолдингу. Зазначимо лише, що серед директорів і власників агрохолдингів є впливові особи з урядових структур, Верховної Ради, банківських установ тощо, значна частина з яких визнана Forbes одними з найбагатших і найбільш впливових українців.

За дослідженнями вітчизняних науковців «великотоварні корпорації та їхні об'єднання зазвичай організаційно не декларують власний бізнес як українські агрохолдинги. Як правило, вони реєструються в офшорах, що забезпечує пільгові умови оподаткування материнської компанії, а їхні дочірні підприємства залишаються платниками ФСП в Україні. Тому офіційно відстежити появу та динаміку функціонування агрохолдингів як повноцінних операторів аграрного ринку практично неможливо. В статистичному обліку такі процеси не отримують належного відображення. Формування та розформування агрокорпорацій здійснюється дуже динамічно. Останнім часом у корпоративному секторі спостерігаються процеси над-концентрації, коли сформовані агробізнесові структури поглинаються іншими, створюючи мегаагрохолдинги, досить потужні за обсягами земельного банку, наявних активів значно диверсифікованого кредитного портфеля для залучення фінансових ресурсів, у тому числі через розміщення IPO на міжнародних фондових біржах»⁸.

Сучасний індивідуальний сектор представлений двома типами одноосібних господарств: фермерськими господарствами та господарствами населення. Фермерські господарства – підприємницькі формування громадян зі статусом юридичної особи, які виробляють товарну продукцію, можуть займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на

---

⁸ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи : НАН України Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – с. 7

земельних ділянках, безоплатно наданих їм для ведення фермерського господарства.

До господарств населення відносяться домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

В ННЦ «Інститут аграрної економіки» разом із громадськими професійними об'єднаннями опрацьований законопроект щодо розширення участі сільськогосподарських товаровиробників, їхніх громадських професійних об'єднань у розробленні та реалізації аграрної політики на основі державно-приватного партнерства, розвитку саморегулювання та демократизації системи управління галуззю. У зв'язку з цим, на переконання Ю. О. Лупенка, «необхідним кроком є створення Аналітично-Координаційної Платформи для консолідації інтересів усіх суб'єктів АПК та їх представництва на державному та міжнародному рівнях. Вона має стати ефективним мозковим центром, зокрема для ретельного аналізу та прогнозу наслідків нормативно-правових актів, що пропонуються для аграрної сфери, об'єднає зусилля науки, галузевих асоціацій, експертів»⁹

У науковій доповіді «Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація» (2012 р.) відзначено, що «в Україні мають земельні ділянки і, відповідно, проводять сільськогосподарську діяльність 9,4 млн. домогосподарств, розміщених як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях (містах і селищах міського типу). В їхньому числі – 4,5 млн особистих селянських господарств – домогосподарств, розміщених у сільській місцевості, членам яких надані земельні ділянки з цільовим призначенням – для ведення особистого селянського господарства. Діяльність особистих селянських господарств регулюється спеціальним законом. Норма

---

⁹ Лупенко Ю.О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи / Ю.О. Лупенко // Науковий вісник Мукачівського державного університету, 2015. – с. 30-34.

землекористування цих господарств – до двох гектарів, але їхня земельна ділянка може бути збільшена у разі отримання в натурі (на місцевості) земельного паю. Завдяки цьому частина господарств населення використовує земельні ділянки, значно більші за 2 га». Дослідники зазначають, що серед сільськогосподарських підприємств і виробників сільськогосподарської продукції індивідуального сектора спостерігається значне розшарування за обсягами землекористування: «45% сільськогосподарських підприємств розміром до 1 тис. га обробляють 11,6% сільськогосподарських угідь, а 0,9% підприємств розміром понад 10 тис. га – 14,2% сільськогосподарських угідь. Подібне має місце у фермерських господарствах і господарствах населення»¹⁰.

З погляду Ю.О. Лупенка, для забезпечення функціонування вітчизняного аграрного бізнесу доцільним є забезпечення прозорості та сприятливості регуляторної політики держави. На його думку, доцільним є «скорочення кількості дозвільних процедур, кількості та видів ліцензованої діяльності, технічного регулювання, формування ринку корпоративних прав в аграрному секторі економіки, заборони непередбачених законами адміністративних втручань у ведення підприємницької діяльності, розвитку механізмів її саморегулювання, спрощення процедур державного контролю, законодавчого врегулювання діяльності сімейних ферм тощо. Окремим напрямом дерегуляції аграрної сфери має стати розвиток самоуправління та саморегулювання на основі підвищення ролі громадських професійних організації (об'єднань галузевих товаровиробників) з передачею їм частини функцій існуючої системи державного управління»¹¹.

---

¹⁰ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи : НАН України Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – с. 7.

¹¹ Лупенко Ю.О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи / Ю.О. Лупенко // Науковий вісник Мукачівського державного університету, 2015. – с. 30-34.

Отже, процеси роздержавлення та приватизації, які активно розпочалися в сільському господарстві наприкінці 90-х рр. XX століття, відкрили широкі можливості для реорганізації сільськогосподарських підприємств на основі впровадження в економічні відносини приватної форми власності. Особливістю та найхарактернішою ознакою й водночас істотною помилкою було акцентування уваги на створенні великих господарських утворень, що пояснювалось гарантуванням продовольчої безпеки.

У результаті трансформаційних перетворень отримано ситуацію у якій прибуток великотоварного виробника зовсім не гарантує поліпшення матеріального, інфраструктурного та іншого стану місцевим громадам чи селищам. Вирішення даної проблеми потребує відповідних інституційних змін, адже конкурентна боротьба індивідуального сектору (малі та середні виробники) та крупних агрохолдингів завершиться перемогою останніх. Вирішення цих задач потребує державного втручання з її можливостями регулювання і впливу на негативні процеси (монопольні прояви, структурні перекоси, системи пільгового оподаткування, антикорупційні заходи та ін.).

На наше переконання, важливим інструментом вирішення вищезгаданих проблем стане прийняття закону «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». Проведений нами аналіз меморандумів «Україна – МВФ» та інших законодавчих ініціатив, надав підстави для висновку щодо ймовірності прийняття вищезгаданого закону до завершення поточного календарного року. У силу складної політичної та соціально-економічної ситуації, на даній темі намагаються заробляти «бали» різні політичні групи. Відтак, українське суспільство підтримує дві різнополярні точки зору, котрі так чи інакше виражають ставлення громадян України до цієї надважкої проблеми. Таким чином, подальша доля аграрного сектору вітчизняної економіки цілком залежить від остаточного вирішення та нормативно-законодавчого закріплення прийнятого рішення щодо обігу сільськогосподарських земель.